

Asabiye ve Sosyal Çevre/Dayanışma İlişkisinin Modern Metropoldeki İzdüşümü: Ser-dem Kafe Örneği

The Projection of the Relationship of Asabiyya and Social Environment/Solidarity in the Modern Metropolis:
The Case of Ser-dem Cafe

Fatih BAŞ¹

Geliş Tarihi (Received): 25.08.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 04.10.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.11.2023

Öz: Bu makalede İbn Haldun sosyolojisinde önemli bir yer tutan asabiye kavramı ile insanların ortak fiziksel ve toplumsal ortamını ifade eden sosyal çevre/dayanışma arasındaki ilişki 'Ser-dem kafe' örneği üzerinden analiz edilmektedir. Asabiye kavramı insanları bir arada tutan kan ve akrabalık bağı ile kavmiyet ve milliyet gibi bağlara dayanmaktadır. Bu bağlamda insanlar; bölge, şehir, mahalle, köy, komşuluk, akrabalık vb. birçok faktöre dayalı olarak büyükşehirlerde sosyal çevrelerini ve ilişkilerini kurmaktadır. Dolayısıyla asabiye kavramı modern hayatta sadece bir kan ve akrabalığa dayalı bağ olmanın ötesinde daha geniş bir anlam kazanarak; aynı bölge, il, ilçe bazlı bir toplumsal dayanışma ve güçlü olma ruhu halini almaktadır. Makale doğrultusunda Ankara'nın Emek semtinde bulunan Ser-dem kafenin asabiye ve sosyal çevre/dayanışma kapsamında nasıl bir işlevselliğe sahip olduğu ortaya konulmaktadır. Makalede metodolojik olarak nitel araştırma yöntemi olan yarı yapılandırılmış mülakat tekniğinden faydalanılmaktadır. Ser-dem kafeye düzenli olarak giden 11 katılımcı ile mülakat gerçekleştirilerek, bulgular asabiye ve sosyal çevre/dayanışma bağlamında analiz edilmektedir. Elde edilen sonuçlar insanların Ser-dem kafeyi tercih etmesindeki esas sebebin hemşeriliğe (aynı memleketten olma) dayalı asabiye olduğunu ve metropoldeki sosyal çevrelerini ve dayanışmalarını bu asabiye doğrultusunda oluşturduklarını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, İbn-i Haldun, Asabiye, Sosyal Çevre/Dayanışma, Metropol.

&

Abstract: In this article, the relationship between the concept of aşabiyya, which has an important place in Ibn Khaldun's sociology, and the concept of social environment/solidarity, which expresses the common physical and social environment of people, is analysed through the case of Ser-dem Cafe. The concept of aşabiyya is based on ties such as blood and kinship, tribe and nationality that hold people together. In this context, people establish their social environment and relations in metropolitan cities based on many factors (region, city, neighbourhood, village, kinship etc.). Therefore, the concept of aşabiyya gains a broader meaning in modern life beyond being just a bond base on blood and kinship; has become a spirit of social solidarity and power based on same region, city or district. In line with the article, it is revealed what kind of functionality the Ser-dem Cafe, located in the Emek district of Ankara, has within the scope of aşabiyya and social environment/solidarity. Methodologically, semi-structured interview technique, which is a qualitative research method, is used in the article. Interviews are conducted with 11 participant who regularly go to the Ser-dem Cafe, and the findings are analysed in the context of aşabiyya and social environment/solidarity. The results show that the main reason why people prefer Ser-dem Cafe is aşabiyya based on citizenship (being from the same country) and that they form their social circle and solidarities in the metropol in line with their aşabiyya.

Keywords: Sociology of Religion, Ibn Khaldun, Aşabiyya, Social Environment/Solidarity, Metropol.

Atıf/Cite as: Baş, Fatih. "Asabiye ve Sosyal Çevre/Dayanışma İlişkisinin Modern Metropoldeki İzdüşümü: Ser-dem Kafe Örneği". *Dergiabant* 11/2 (Kasım 2023), 371-384. doi: 10.33931/dergiabant.1349525

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Dr. Arş. Gör., Fatih Baş, Aksaray Üniversitesi, fatihbas@aksaray.edu.tr.

1. Giriş ve Kavramsal Çerçeve

1.1. Asabiye

Kelime anlamı olarak ‘baba tarafından aralarında kan bağı bulunanların akrabalığı’ manasına gelen “asabe” kelimesinden türetilen asabiye kavramı, temelde bir topluluğu diğer topluluklara karşı bir arada tutan güçlü olma ve dayanışma ruhunu ifade etmektedir. Kan bağına dayalı asabiyenin yanında günümüz modern toplumlarında farklı biçimlerde vücut bulan asabiye çeşitleri de vardır.² İbn Haldun’un asabiye kavramını bugünün toplumlarında üç manada ele alabiliriz. 1.Dar manada, 2. Geniş manada, 3. Fonksiyonu manasında. Dar manada asabiye ; yakın akrabalık, kan bağı, kavim hissi ve şuuru, kabile ruhu, soy hissi gibi sosyal bir gerçekliği ifade eder. İbn Haldun, gerektiği hallerde aynı temel manaya ilave olarak sosyal manasını daha geniş tutarak asabiyeyi; cemaat ruhu, dini ve milli dayanışma manalarında da kullanmaktadır. Fonksiyonel olarak ise asabiyeye; sosyal dayanışma, toplumsal birlik ve kitle şuuru gibi manalar vermektedir.³ Ona göre asabiye, “kendini en çok kavmi dayanışma, aynı zamanda ideoloji, milliyet ve din dayanışması” şeklinde gösterir. İbn Haldun, ortaya attığı ‘asabiye’ teorisi ile sosyoloji disiplinine çok önemli katkılar sunmuştur. Asabiye kavramı sadece İbn Haldun’un yaşadığı dönemdeki Arap toplumlarını anlamakla kalmamış, aynı zamanda modern dönem toplumsal ilişkilerine de ışık tutmuştur.⁴

İbn Haldun’un ifadelerinden asabiye kavramı, sosyal ve siyasal olarak bir güç oluşturan, ortak bilinç veya kollektif dayanışmayı sağlayan muharrik güç şeklinde anlaşılabilir. Devlet bağlamında asabiye ise devletin başındaki hükümdarın mülkü elinde tutabilmesi için taşıması gereken bir özellik olarak görülebilir.⁵ İbn Haldun’un asabiye kavramını anlamak için onun din ve toplum hakkındaki görüşlerini de bilmek ve anlamak gerekiyor. İbn Haldun’un insanlık tarihini bir bütün olarak ele almasının sebebi, insanlık tarihini daha geniş bir sistem olan din çerçevesi içinde görmesidir. Ona göre din ve inanç, toplum üzerinde en güçlü birleştirici unsurdur.⁶ İbn Haldun için dine dayalı asabiye en çok devlet için gereklidir. Devletlerin dini asabiye ile hareket etmeleri onları daha kolay zaferlere ulaştırabilir. Öyle ki bir din etrafında kenetlenen insanların hakikat anlayışlarının ve inançlarının önünde hiçbir güç duramaz. Din, bireyleri en çok motive eden ve hedefe kilitleyen ana unsurlardan birisidir.⁷ İnsanları bir araya getiren ortak kitle ve dayanışma şuurunu İbn Haldun asabiye kavramı bağlamında yorumlamış, birey ve toplum için asabiyeti olmazsa olmaz bir kavram olarak değerlendirmiştir. Ona göre toplumsal dayanışma ruhunun özünü asabiye meydana getirmektedir. İnsanların birbirlerine dayanarak güven içerisinde bulunmaları, ortak çıkarlarını savunmaları, kendileri için hedefler belirlemeleri, sosyal çevrelerini dizayn etmeleri asabiye ile mümkün hale gelebilir. Bundan dolayı İbn Haldun sosyolojisinde bütün sosyal faaliyetlerin ve hareketlerin temelinde asabiye kavramı yatmaktadır.⁸

İbn Haldun sosyolojisinde asabiye nesep ve sebep olmak üzere iki şekilde ele alınmaktadır. Nesep asabiyesi kan bağına endeksli iken, sebep asabiyesi şehirli insanın belli nedensellikler üzerinden bir arada olmalarını ve ortak dayanışma kurmalarını ifade etmektedir. İbn Haldun için asabiyenin temel kaynağı bir arada olmaya duyulan ihtiyaçtır. Tek başına çok bir anlam ifade etmeyen birey, kurduğu asabiye ile birlikte bir grubun içerisine kendisini ait hissetmeye ve o grup sayesinde kendisini güven içinde görmeye başlamaktadır. Öteki ile ilişki kurarak bir taraftan sosyal bir birey haline gelirken, diğer taraftan her an destek alabileceği ve yanında görebileceği bir grup aidiyeti oluşturur. Birey, kendisi ile benzerliklere sahip olduğunu düşündüğü bireylerle ortaklıklar kurmakta, asabiye çerçevesinde sosyal hayatını ve

² Mustafa Çağrırcı, “Asabiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/453-455.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2018), 94-100.

⁴ Mahmoud Dhaouadi, “İbn Khaldun: The Founding Father of Eastern Sociology”, *International Sociology*, 5/3, (1990), 321-324.

⁵ Mehmet Aysoy, “İbn Haldun’da Gelenek Kavramı”, *Sosyoloji Divanı*, 6, (2015), 307.

⁶ Syed Farid Alatas, “İbn Khaldun and Contemporary Sociology”, *International Sociology*, 21/6, (2006), 785-787.

⁷ İbn Haldun, *Devlet*, çev. Osman Arpaçukuru, (İstanbul: İlke Yayınları, 2020), 10.

⁸ Behçet Batur, “İbn Haldun’un Asabiyeti: Bir Kavramın Sosyolojik İzdüşümleri”, *S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 46, (2021),153-155.

dayanışmasını inşa etmektedir.⁹ Asabiye, bireylerin kolektif olarak hareket etmelerine ve belli özellikler doğrultusunda bir araya gelmelerine zemin hazırlar. Bu durum aynı zamanda benzerlikler üzerinden bir arada olan insanların siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik vb. açılardan başkalarına karşı bir meydan okuması olarak da değerlendirilebilir.¹⁰ Anlaşılacağı üzere günümüz modern dünyada asabiye kavramı, kan bağıının da ötesine geçerek bireylerin milliyetçilik, hemşerilik ve arkadaşlık gibi unsurlarına dayalı olarak da var olabilir. Birey, aynı dinden ve milliyetten insanlarla makro ölçekli dayanışma sağlayabilirken; benzer şekilde günümüz metropollerinde aynı şehirden, ilçeden, mahalleden veya köyden insanlarla mikro ölçekli daha kolay dayanışma sağlayabilir.

1.2. Sosyal Çevre/Dayanışma

Sosyal çevre kavramı, bireylerin gerek fiziksel gerekse toplumsal olarak içerisinde buldukları ortamı ve bu ortamın barındırdığı kültürel değerleri ifade etmektedir. Sosyal dayanışma ise toplumda insanların ortak değerler etrafında kümelenmesidir. Birey, diğer bireylerle etkileşim içerisine girmek suretiyle sosyal çevresini oluşturmaya başlar. Sosyal çevrenin oluşumu aynı zamanda bireylerin ortak değerler etrafında bir araya geldiğini göstermektedir. Bu durum bir sosyal dayanışmaya da işaret etmektedir. Sosyal çevrenin inşa ettiği sosyal grup ile birlikte birey, bir kültür hinterlandının içerisine girer ve varlığını artık sosyal grup içerisinde sürdürür.¹¹ Sosyal çevre bireyin gündelik yaşamını sürdürdüğü ve rutin davranışlarını gerçekleştirdiği mekânsal ve toplumsal alanı tanımlamaktadır. Birey, sosyal çevresini kurarken zıtlıklardan ziyade benzerliklerden yararlanmaya çalışır. Kendisine kültürel, ideolojik, ekonomik, entelektüel vb. açılardan yakın gördüğü kişilerle sosyal grup oluşturur. Onlarla uyum ve ahenk içerisinde var olabileceğini düşünür.

Sosyal çevrenin oluşabilmesinde bireyin sosyal bir kişilik olmasının önemli rolü vardır. Birey sosyal bir kişiliğe sahip olarak toplumda bir sosyalizasyon sürecinin içerisine girmeye başlar. Sosyalizasyon sürecinde birey belli kültürel değerler ve davranış kalıpları öğrenir. Başka bir ifadeyle birey içerisinde yaşadığı toplumun veya grubun davranışlarını edinir. Sosyalleşme denilen olgu hayat boyu bireyin sürdürdüğü ve daima ihtiyaç duyduğu bir durumdur. Öyle ki birey içerisinde yaşadığı çevreden ve toplumdan kendisini soyutlayamaz, toplumun bir parçası değilmiş gibi hareket edemez. Aksine birey, doğumundan ölümüne kadar sosyal hayatın bir parçasıdır ve sosyalizasyon sürecinde bulunması zaruridir.¹² Sosyalizasyon sürecinde kurduğu her ilişki, edindiği her ağ, sahip olduğu her tutum ve davranış onun sosyal çevresini ifade etmektedir. Ayrıca her yeni ilişki ve ağ birey için başka kişilerin ve bağlantıların kapısını aralamaktadır. Toplumsal ağlar sayesinde birey sosyal, kültürel, ticari, siyasi çevresini genişletebilir.¹³

2. Birey, Asabiye ve Sosyal Çevre/Dayanışma İlişkisi

Bireyin toplumun bir parçası olabilmesi ve toplumsal ilişkiler kurabilmesi sosyal çevre ile mümkün hale gelebilmektedir. Bilhassa şehir hayatında bireyi belli ağlar içerisine dahil eden sosyal çevre; kültürel, ekonomik ve entelektüel sermayenin de oluşumuna katkı sağlamaktadır. İbn Haldun'un temel kavramsallaştırmalarından birisi olan asabiye, kendini daha çok şehirli bireyde var eden bir olgudur. İbn Haldun için şehir, bireyin refaha erişim sağladığı ve huzurlu bir hayatı inşa ettiği; aynı zamanda israf ederek, şatafat içinde yaşadığı coğrafi mekan olarak tanımlanmaktadır. Bundan ötürü birey, şehir hayatında güven ve huzur, sosyal dayanışma ve sosyal çevre gibi bazı kazanımlara sahip olur. İbn Haldun için temelde iki tür yaşam biçimi vardır. Bunlar göçebe ve kırsal hayat kültürünü ifade eden bedevi (çöl) yaşam ile medeni ve yerleşik hayat kültürünü ifade eden hadari (şehirli) yaşam biçimidir. Ona göre birey; belli bir ekonomik sermaye, kültür ve eğitim ile şehir hayatına dahil olmaya başlar ve

⁹ Tahsin Görgün "İbn Haldun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/8-12.

¹⁰ Akif Kayapınar, "İbn Haldun'un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım", *İslam Araştırmaları Dergisi* 15, (2006), 91-92.

¹¹ Mustafa Erkal vdğr, *Sosyoloji Sözlüğü*, (İstanbul: D&R Yayınları, 2017), 229.

¹² Joseph Fitcher, *Sosyoloji Nedir?*, çev. Nilgün Çelebi, (Ankara: Anı Yayıncılık, 2012), 22-34.

¹³ Veysel Bozkurt, *Değişen Dünyada Sosyoloji*, (Bursa: Ekin Yayınları, 2020), 152-153.

hadari yaşamın bir parçası olur. Dolayısıyla hadari hayatın parçası olan insanlar İbn Haldun'a göre köken olarak kırsaldaki bedevi hayattan gelmektedirler.¹⁴ Şehir hayatına yerleşen birey için sosyal çevre oluşturmak artık bir ihtiyaç halini almaktadır. Birey sosyalleşebileceği, güven duyabileceği, kültürel-entelektüel sermayesini artırabileceği yeni insanlara ihtiyaç duyar. Bu durum şehirli hayatta birey ve asabiye ilişkisini açığa çıkarır.

Birey, şehir hayatında sosyal çevresini inşa ederken bazı ortaklıklar ya da benzerlikler arar. İbn Haldun sosyal çevre ve birey ilişkisini 'insan alışkanlıklarının çocuğudur' cümlesiyle ortaya koyar. Daha açık bir ifadeyle insanı yöneten ve yönlendiren esas güç içerisinde yaşadığı ortam ve kişiler ile onların ürettiği davranış kalıplarıdır.¹⁵ Bireyin üzerinde bu denli etkili olan sosyal çevrenin kent hayatında meydana getirilmesinde asabiye bireyin ihtiyaç duyduğu güven ve dayanışma ruhu için anahtar kavram rolünü üstlenmektedir. Birey kendisi ile benzerlikler aradığı kent hayatında akrabalık, arkadaşlık, komşuluk, hemşerilik vb. unsurlara yaslanarak güvenli bir ağ üzerinden sosyal çevresini meydana getirmektedir. Bu çerçevede metropol şehirlerde sosyal dayanışma ağı olarak dernek ve vakıflar, işletmeler (kafe/restoran), kültürel ve siyasal platformlar birer sosyal çevre edinme yerleri olarak işlev görmektedir.

İbn Haldun'daki asabiye kavramının modern bireyde ihtiva ettiği anlam sosyal çevresini kurgularken ihtiyaç duyduğu güven ve istikrardır. Birey, asabiye bağı üzerinden şehirdeki sosyal çevresini oluştururken, kendini emniyet içerisine almakta ve dış etkilere karşı güçlü bir platform içerisinde kendini konumlandırmaktadır. Birey, asabiye üzerinden meydana getirdiği sosyal çevre içerisinde yer alarak, hem tek bir varlık olmanın ötesine geçmekte, hem de aynı zamanda kolektif bir yapının içerisine dahil olmaktadır. Böylece sosyal çevresini genişleterek psikolojik açıdan daha güçlü, sosyal sermayesini artırmış birey haline gelmektedir.¹⁶ Şehirli hayattaki bireyi asabiye dayalı sosyal çevre için motive eden şey doğal davranış kalıpları değildir. Onu esas motive eden şey yalnızlığını ve tekilliğini giderebileceği, kendini güven altına alabileceği ve bir gruba ait hissedebileceği pragmatik düşünce biçimidir. Asabiye sosyal yapının ve çevrenin birleştirici temel unsurlarından birisi olarak adeta bir çimento vazifesi görmektedir. Sosyal çevre tekamülünde bireyler arasındaki bağın tesis edilmesinde birleştirici bir fonksiyon üstlenmektedir.¹⁷

Asabiye temelli kurulan sosyal çevre, sadece bireyi fiziksel olarak kuşatan ve güvence altına alan bir olgu değildir. Asabiye aynı zamanda bireyi hayat tarzı bakımından da güvenli bir mecraya dahil etmektedir. Öyle ki içerisine girdiği sosyal çevrenin kültürü, ideolojisi, tüketim alışkanlıkları, davranış biçimleri bireyi etkileme potansiyeline sahiptir. Bundan ötürü birey, yabancı olduğu şehir ortamında sosyal çevresini güvенеbileceği kişiler içerisinden kurmak ister. Birey, asabiye sayesinde ortaklıklar/benzerlikler üzerinden sosyal çevresini kurgulayarak, dahil olduğu yapının özelliklerine öncesinde kısmen hakim olmaktadır. Bu durum onun sosyal çevresini bilinçli oluşturabilmesine de olanak sağlar. Asabiye bireyi belirli şartlar doğrultusunda birbirine yaklaştıran ve onları ayakta diri tutan bir aidiyet bilinci üretmektedir. Bu şehirli sosyal hayatta ortaya çıkan asabiye biçimi daha çok sebep asabiyesiyle ilişkilidir.¹⁸ Nihai olarak bireyin sosyal çevre edinim sürecinde asabiye fiziksel, psikolojik ve düşünsel açılardan bireyi koruma altına almaktadır. Birey, yabancı olduğu şehir hayatında tecrübe etmeye dayalı (yaşayarak öğrenme) sosyal çevre ile benzerliklere dayalı (akrabalık, arkadaşlık, komşuluk, hemşerilik gibi) asabiye temelli sosyal çevre arasında tercih yapmaktadır. Birincisi daha fazla riskler içerirken, ikincisi daha az riskli ve daha çok güvenli bir seçenek olarak durmaktadır.

3.Yöntem

¹⁴ İbn Haldun, a.g.e., 664-665.

¹⁵ İsmail Doğan, "Asabiye Kuramının Sosyolojik Söylemi ve İslam Dünyası ya da 'İbn Haldun Bir Bilinçsizlik Teorisini Midir?', *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, 2/1, (2017), 112-114.

¹⁶ Mehmet Emin Babacan & İsa Yılmaz, "Modern Dönem Türkiye Toplumunda Asabiyet ve Sosyal Sermaye İlişkisi", *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, 4/2, (2019), 185-187.

¹⁷ Ünver Günay, "İslam Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü: İbn Haldun", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, (1986), 80.

¹⁸ Gülüşan Göcen, "İbn Haldun'un Toplum ve İnsan Yaklaşımının Günümüze Düşen İzdüşümleri: Tüketim Toplumu ve Narsist İnsan", *Toplum Bilimleri Dergisi*, 7/14, (2013), 182-183.

3.1. Araştırma Deseni

Asabiye ve sosyal çevre ilişkisinin Ser-dem kafe örneğinde incelendiği bu çalışmada, yarı yapılandırılmış mülakat tekniği uygulanmış ve hermenötik (yorumlayıcı) desen kullanılmıştır. Hermenötik desen, insan davranışlarının altında yatan sebepleri anlama ve yorumlama üzerine odaklanmaktadır. Modelin en önemli temsilcilerinden Dilthey'e göre, bireyin yaşamında anlamak ihtiyacı doğal bir olgudur. Dolayısıyla birey anlamak için yorumlamaya ihtiyaç duyar ve yorumladıkça mantıklı çıkarımlar elde eder.¹⁹ Araştırmada Ser-dem kafenin tercih edilmesinin altında yatan sebeplere yoğunlaşıldığı için bu model tercih edilmiştir.

3.2. Çalışma Grubu ve Özellikleri

Araştırma bağlamında farklı yaş, cinsiyet ve meslek grubundan 11 katılımcı ile mülakat gerçekleştirilmiştir. Seçilen bireylerin yaş, cinsiyet ve meslek bilgilerine Tablo-1'de yer verilmiştir. Katılımcıların tamamının aynı şehirden (Trabzon) olmasına özen gösterilmiş ve kafeye düzenli geldikleri teyit edilmiştir. Araştırmanın evrenini Ankara ili örneklemini ise Emek semtinde bulunan Ser-dem kafeyi tercih edenler oluşturmuştur. Mülakat yapılanların her birine kod isim verilmiş ve kimlikleri gizli tutulmuştur. Araştırmada katılımcılar kod isimleriyle (K-1, K-2, K-3 şeklinde) yer almıştır.

Tablo-1 : Araştırmaya katılan kişilerin genel özellikleri

Katılımcı No	Cinsiyet	Yaş	Meslek
Katılımcı 1	Kadın	26	Mühendis
Katılımcı 2	Erkek	48	Eğitimci
Katılımcı 3	Erkek	58	İş İnsanı
Katılımcı 4	Kadın	19	Öğrenci
Katılımcı 5	Erkek	47	Bürokrat
Katılımcı 6	Erkek	25	Öğrenci
Katılımcı 7	Kadın	55	Ev Hanımı
Katılımcı 8	Erkek	39	Serbest Ticaret
Katılımcı 9	Erkek	67	Emekli Bürokrat
Katılımcı 10	Erkek	57	Gazeteci
Katılımcı 11	Erkek	51	Hukukçu

Tabloya bakıldığında katılımcıların 8'inin erkek, 3'ünün kadın olduğu görülmektedir. Katılımcıların 3 tanesi 18-35 yaş arası, 4 tanesi 36-54 yaş arası, 4 tanesi de 55 ve üzerindedir. Katılımcılar farklı meslek grubunda çalışan insanlardan oluşmaktadır.

¹⁹ Wilhem Dilthey, *Hermeneutik ve Tin Bilimleri*, çev. Doğan Özlem, (İstanbul: Notos Yayınları: 2011)

3.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Nitel yöntemle gerçekleştirilen bu araştırmada ucu açık sorulardan oluşan yarı yapılandırılmış mülakat tekniği kullanılmıştır. Araştırma alanıyla ilgili olan literatür incelendikten sonra araştırma hedefleri doğrultusunda mülakat soruları oluşturulmuş ve konu ile ilgili uzman bir kişinin görüşleri de alınmıştır. Araştırmada katılımcılara 12 soru yöneltilmiş ve ihtiyaç halinde zaman zaman ilave sorulara da müracaat edilmiştir. Araştırmanın kapsam ve geçerliliğine azami oranda riayet edilmiştir. Araştırma ile ilgili sorular hazırlandıktan sonra 2022/05-05 protokol numaralı başvuru dosyası Aksaray Üniversitesi Rektörlüğü İnsan Araştırmaları Etik Kuruluna sunulmuş ve etik kurulun 24/08/2022 tarihli toplantısında görüşülerek onaylanmıştır. Mülakatlarda katılımcıların izniyle ses kayıt cihazı kullanılmış ve görüşmeler kayıt altına alınmıştır. Mülakatlar ortalama 30 dakika sürmüştür.

Araştırmada mülakat soruları kapsamında katılımcılara metropolde sosyal hayatlarını nasıl değerlendirdikleri, sosyal çevrelerini nasıl oluşturdukları, hemşerilerine ihtiyaç duyup duymadıkları, Ser-dem kafeye hangi sıklıkta gittikleri, kafeyi tercih etmelerinin altında yatan nedenlerin neler olduğu, kafeyi bir sosyalleşme yeri olarak görüp görmedikleri, kafeyi tercih etmelerinde hemşeriliğin (asabiye) etkisinin olup olmadığı, kafenin bir kaynaşma ve dayanışma ortamı görevi görüp görmediği ve kafenin bir sosyal çevre ve sosyal ağ imkanı sunup sunmadığına yönelik sorular yöneltilmiştir. Elde edilen cevaplar belli bir çerçeve oluşturularak analiz edilmiş ve ortak temalar (hemşericilik, milliyetçilik, dayanışma, güç ve birlik ruhu gibi) çıkarılmıştır. Bu doğrultuda katılımcıların cevaplarından alıntılar yapılmak suretiyle bulgular yorumlanmıştır.

4. Analiz ve Yorumlama

4.1. Hemşericiliğe (Asabiye Bağına) Dair Görüşler

Hemşericilik; genel manasıyla aynı memleketten, mahalleden, köyden olan insanların farklı memleketlerde birbirleriyle dayanışma içerisinde olmasıdır. Diğer bir ifadeyle aynı kültürün insanların birbirleriyle yakınlaşması, birbirine destek olması ve ötekine karşı kenetlenmesi şeklinde de tanımlanabilir. Bilhassa büyükşehirlerin kozmopolit yapısı içerisinde farklı kültür, ideoloji, kimlik, etnik grup ve inançların olduğu dikkate alındığında hemşericiliğin güvenli sosyal çevre inşa etme bağlamında iyi bir model olduğu düşünülebilir. Araştırmadan elde edilen bulgular doğrultusunda hemşericiliğin büyükşehirlerde baskın bir faktör olduğu ve metropol hayatının kompleks yapısının bireyi bu ihtiyaca yönelttiği anlaşılmaktadır.

Araştırmaya katılanların neredeyse tamamı büyükşehirlerde hemşerilere ve tanıdıklara ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir. Katılımcılardan birisi sosyal çevresi için tanımadıkları ve bilmedikleri ortamlara göre, tanıdıkları ortamlarda kendilerini çok daha güvende hissettiklerini belirtmektedirler. *“Büyükşehirde sosyal çevrem için en önemli olan şey kendimi iyi hissedebileceğim yerlerde bulunmaktır. Bunun için tanıdığım, bildiğim, güvenebileceğim insanlar ve mekanlar elbette benim için önemlidir. Güvenmediğim insanlarla ve mekanlarda bulunmak istemem. Akraba veya hemşeri gibi faktörler insana tanımadıklarına göre daha çok güven veriyor. Bu sebeple tercihlerimde etkili oluyor”*(K-1). Bir diğer katılımcı ise büyükşehirlerin kalabalık oluşunun riskli olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle güven kavramının kendisi için önemli olduğunu ve hemşeri yerlerinin diğer yerlere göre daha güvenilir görüldüğüne vurgu yapmaktadır. *“Güvendiğim ve samimi olduğumu düşündüğüm insanlardan sosyal çevremi oluşturuyorum. Sonuçta büyükşehirdesiniz devasa bir dünya burası. Bana zararı dokunacak birilerini yakınımnda görmek istemiyorum. Bunun içinde tanıdık yerler diğerlerine göre daha çok güven veriyor bana. Kendi memleketimizden insanların olduğu yerler ve bir şekilde onları tanımamız benim açımdan da ailem açısından da daha emniyetli oluyor* (K-4).

Katılımcılardan birisi hemşerilik bağının aynı zamanda ortak kültürel bağ anlamına geldiğine değinmekte, bu nedenle hemşerilerinin bulunabileceği yerleri tercih ettiğine dikkat çekmektedir. *“Arkadaş çevremde çeşitlilik var. Memleketten de çok arkadaşım var ama dışardan da arkadaşım oluyor. Ancak hangileri daha öncelikli dersiniz kendi hemşerilerimle daha çok vakit geçiriyorum. Aynı kültürden ve şehirden olmak daha fazla ortak şey paylaşmak anlamına geliyor”* (K-8). Hemşeri mekanlarının ortak bir platform olarak etkinlik yapmak, aksiyon yaratmak ve memleket özlemini dindirmek gibi amaçlara dönük işlevsel olduğunu

düşünen bir katılımcı bu düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir. *“Sonuçta gurbettesiniz ve bir araya gelmek, beraber vakit geçirmek, stres atmak için arkadaşlarımızla iyi bir fırsat oluyor. İnsanların kaynaşması, birlikte bir aksiyon yaratması ve memleketinin insanları ile dayanışma içerisinde olması için bu tür mekanlar veya hemşeri dernekleri önemli bir görev görüyor”* (K-7). Benzer şekilde bir başka katılımcı da büyükşehirlerde sosyal etkinlik yapmak ve boş zamanlarını geçirmek için hemşeri mekanlarının faydalı olduğunu düşünmektedir. Kendisi için adeta bir terapi görevi gördüğünü iddia etmektedir. *“Şehir hayatının yoğunluğu ve kargaşası sizi bir nebze olsa zihnen dinlenme ihtiyacına itiyor. Benim en önemli motivasyonum sevdiğilerimle ve dostlarımla zaman geçirmek, hasbihal etmek. Buradaki arkadaş çevrem daha çok memleketten. Bundan ötürü biraz daha onlarla zamanımı harcamak istiyorum”* (K-11).

Hemşericiliği sadece büyükşehirde ve başkent Ankara özelinde bir araya gelmekten daha öteye taşıyarak, memleketi için bir şeyler yapmayı önceleyen katılımcılar da vardır. *“Hem bizlerin bir arada olabilmesi adına hem de memleketimiz için bir şeyler yapmak adına bu tarz sosyal mekanlar veya çeşitli platformlar iyi bir örgütlenme yeri olarak görülebilir. Buralarda şehrimiz adına ortak projeler üretebilir, siyasi mecralara taşıyabiliriz”* (K-9). Katılımcılardan bir diğeri ise hemşeri platformlarını memleketi dair hasret duydukları birçok şeyi etkinlikler vasıtasıyla başkente taşımaktan ötürü gerekli görmektedir. Trabzon’un kendine has yöresel özelliklerinin Ankara’ya getirilip, hemşerilerin imkanına sunulmasının kıymetli olduğuna atıf yapılmaktadır. *“Her yıl Ankara’da Trabzon günleri yapıyor onlara katılıyoruz ya da Akçaabatlılar gecesi düzenleniyor hemşeriler olarak bir araya geliyoruz. Bu durum bir kaynaşma, bir arada olma imkanı sağlıyor. Bu tür etkinlikler gurbette insanları bir araya getirmesi ve memleket özlemini bir nebze azaltması açısından da iyi oluyor. Yöresel ürünler etkinliklerde yer alıyor. Köfte, tereyağ, fındık, helva, mısır unu, ekme vb. birçok şeyle buluşturuyorlar bizleri”* (K-3).

Metropol hayatında insanların daha mücadeleci ve hırslı bir yapıya sahip olduğuna vurgu yapan bir katılımcı, bu durumun ülkenin başkentinde daha da fazla olduğuna dikkat çekmektedir. Bundan dolayı da birçok insanın milliyetçi eğilimler sergilediğine ve hemşerileri ile dayanışma içine girdiğine değinilmektedir. *“Burası Ankara nihayetinde herkes hemşericilik yapıyor. Herkes kendi memleketinden insana yaslanıyor. Siyaset, bürokrasi, iş dünyası birçok alanda herkes birbirini alt etmenin derdinde. Böyle bir ortamda hemşericilik size bir destek kapısı oluyor. Arkanızda birilerinin olduğunu hissediyorsunuz, güç alıyorsunuz”* (K-5). Benzer düşünceler bir diğer katılımcı tarafından da aktarılmaktadır. Ona göre insanın burada sırtını yaslayacağı birilerinin olmaması, onun başkaları için kolay lokma olmasına sebebiyet vermektedir. Güçlü olmak ve iş yaptırabilmek için arkanda belli bir kitle olması gerekiyor. Bunun en iyi örneğini de hemşeri platformları oluşturmaktadır. *“Ankara’da en önemli güçlerden birisi de hemşerilerin varlığı. Hem beden var olmaları hem de sivil kurumlarla sizi desteklemeleri çok önemlidir. Özellikle de siyasetle meşgul bir insanınız. Bu durum daha da önemli hale gelir. Diğer türlü burada birileri için kolay lokma olursunuz”* (K-10).

Katılımcıların görüşlerinden anlaşıldığı kadarıyla hemşericilik metropol kentlerin bir parçası haline gelmektedir. Büyükşehirin kozmopolit yapısı içerisinde her insanın ihtiyaç duyacağı insanı seçerken bazı şartları öncelediği ve bu durumun hemşericiliği meydana getirdiği anlaşılmaktadır. Hemşericiliğin gurbette sığınılacak bir liman ve arkanızda hissedilecek bir güç olduğu vurgulanmaktadır. Hemşericiliğe dayalı asabiyeğin büyükşehirin karmaşasında bireyleri daha emin ve korunaklı kıldığı dile getirilmektedir.

4.2. Hemşericiliğin/Milliyetçiliğin Gerekli Olduğuna Dair Görüşler

Araştırmalardan elde edilen bazı bulgulara göre hemşericiliğin veya milliyetçiliğin büyükşehirlerde doğal bir süreç (K-3, K-6, K-8, K-9) ile ortaya çıktığı düşünülmektedir. Büyükşehirlerde yaşayan insanların farklı kültürel ve sosyal hayata sahip oldukları kabul edilmektedir. Bunun bir yansıması olarak metropollerde kültürel çatışma ve entegrasyon sorunları yaşanabilmektedir. Bireyler bu tür riskler karşısında kendileri ile aynı veya benzer olan insanlarla bir örgütlenme içine girebilmektedir. Bu durum büyükşehirlerde mikro milliyetçilik veya hemşericilik anlayışını geliştirmektedir. Örneğin bir katılımcıya göre bu durum şöyle tarif edilmektedir: *“Doğrusu büyükşehirlerin çok karmaşık yapısı var. Her memleketten insanı görebiliyorsunuz buralarda. Dolayısıyla tanımadığımız ve kaynağımızı bilmediğiniz bir sürü yeni insan ve*

kültürler bir aradasınız. Onların düşünceleri veya kültürleri ile sizinkiler uyuşmayabiliyor. Bundan ötürü insanlar daha çok kendileri gibi olanları arıyor. Böylece herkes kendi memleketinin veya memleketçiliğinin savunuculuğunu yapmaya başlıyor. Bu durum milliyetçi duyguları besliyor” (K-9). Metropol şehirlerin milliyetçi duyguları güçlendirdiği, kültürel ve bölgesel olarak birbirine daha yakın insanları bir araya getirdiği görüşü başka bir katılımcı tarafından da aktarılmıştır. Onun düşüncesine göre insanların farklı kültürler ve insanlarla kaynaşma içerisinde olması gerektiği ancak bunun günümüz dünyasında çok zor olduğuna yöneliktir. “Elbette ister insan farklı insanlar ve kültürlerle kaynaşmayı fakat büyükşehirlerde herkes kendi şehrinin üstün meziyetlerinin ve savunuculuğunun peşine düşmüş vaziyette. Birisi bunu yapınca da diğeri de diyor ki ben de yapayım. Ne oluyor sonuçta herkes kendi şehrinin ve insanının milliyetçisi olmaya başlıyor. Çok çeşitliliğin ve kalabalığın olduğu yerlerde bu tarz ayrışmalardan kaçınamazsınız” (K-6).

Hemşericiliğin veya milliyetçiliğin büyükşehirlerde mikro ölçekli gelişmesinde sivil toplum örgütlerinin de rolü olduğu düşünülmektedir. Daha çok hemşeri dernekleri veya platformları olarak kurulan bu yapılar, gerçekleştirdikleri organizasyonlar ve yaptıkları lobilerle hem kendi şehirlerini ön plana çıkarmak hem de insanların desteklemek amacı taşımaktadırlar. Bunun neticesinde metropollerde sayıları hızla artan hemşeri dernekleri aralarında örtülü bir rekabeti de tetiklemektedir. Bir katılımcıya göre bu husus şöyle ifade edilmektedir: “Derneklerimiz veya dernek benzeri sivil platformlar birbirleriyle yarış edencesine kendi şehri ön plana çıkarmaya çalışıyor. Ankara’nın siyaset ve bürokrasinin merkezi olması da bu dernekleri daha cazip hale getiriyor. Herkes kendine destek bulabileceği hemşeri derneği aramaya başlıyor. İnsanların arası açılıyor, herkes kendi şehrinin ve insanının arkasında duruyor. Bu rekabetin sonunda kazanan da oluyor kaybeden de” (K-2). Bir diğer katılımcıya göre ise sivil alanlarda gerçekleştirilen örgütlenmeler, siyasi ve bürokratik alan için gerekli olmaktadır. Sivil alanda çeşitli çatılar altında memleketine ve insanına sahip çıkamamak, siyasi ve bürokratik alanda hiçbir etki ve söz sahibi olamamak anlamına gelmektedir. “Adına ister dernek ister vakıf ister bir buluşma yeri diyelim. Bu tür yerlere her zaman ihtiyacımız vardır. Bunu yapanlar çok iyi yapıyor ve her yer de çevre ediniyorlar. Biz de eğer şehrimizi ve burada bulunan şehrimizin insanlarını düşünüyorsak istiyorsak bu tarz sivil yapılara ihtiyaç vardır” (K-5).

4.3. Asabiye Bağlamında Ser-dem Kafeye Dair Görüşler

İnsanların sosyal hayatlarında kişiler, mekanlar, kültür ve semboller gibi önemli bazı faktörler vardır. Bu unsurlar bireylerin bir araya gelmesi ve sosyalleşmesi sürecinde onları için motive edici etki yaratmaktadır. Birey, bu motivasyon ile tutum ve davranışlarını yerine getirmekte, başkaları ile ilişki kurmaktadır. Ankara’da bulunan Trabzonlu insanların sosyal hayatlarında ciddi bir yer edinen Ser-dem kafe, hemşerilik ve memleket ilişkisi doğrultusunda bir tercih yeri haline gelmektedir. Araştırmada görüşlerine başvurulmuş katılımcıların tamamı kafeyi tercih sebepleri için hemşericiliği öne sürmektedir. Kafenin Trabzonlu işletmeciler tarafından işletilmesinin önemli bir sebep olduğu (K-1, K-3, K-4, K-6, K-8, K-9, K-11) ve tercihler arasında ön plana çıktığı ifade edilmektedir. Araştırmadaki tüm katılımcılar işletmecilerin Trabzonlu olmasının kendileri için güçlü bir neden olduğuna vurgu yapmaktadır. Gurbetteki sosyal hayatlarında yaptıkları harcamalarda başkalarından ziyade kendi hemşerilerinin kazanmasını önceliklelerini ifade etmektedirler. Bunu katılımcılardan birisi şu şekilde dile getirmektedir: “İşletmecilerin Trabzonlu olması tabii ki önemli bir kriter. Bir de hemşerimiz sonuçta kazanacaksa o kazansın. Hemşerimize destek olalım. Birazcık hemşericilik yapalım yani o kadarlık olsun. Ayrıca kafede de tipik bir ticari ortam anlayışından ziyade hemşerilerin buluşma yeri gibi bir hava da var. Dışardan çok yabancı geldiği bir yer değil de tanıdık aynı çevreden insanların olduğu bir mekan olarak duruyor. Orayı tercih edenlerinde daha çok bu nedenle tercih ettiğini düşünüyorum” (K-4). Diğer bir katılımcı da kafenin hemşerilerinin yeri olduğuna dikkat çekerek, yabancı mekanlar olarak tanımladığı başka mekanlara gitmektense hemşerilerinin mekanına gitmeyi tercih ettiklerini söylemektedir. “Burayı işletenler benim hemşerilerim. Burası açılmadan önce de onlarla bir hukukum vardı. Hemşerilerimin açıp işlettiği bir yere gitmek de benim için kıymetli bir şey diye düşünüyorum. Sonuçta kafelere gideceğiz buraya gitmesek başka yerlere gideceğiz arkadaşlarımızla. Yabancı hiç tanımadığımız bir yere gitmektense hemşerimizin bildiğimiz tanıdığımız yerine gidelim. Burada hem birkaç kişi görüş muhabbet ederiz, hem de daha rahat bir ortamda daha iyi bir hizmet alabiliriz. Harcayacağımız para da hemşerimize gider” (K-6).

Toplumsal hayatta bazı kişiler ve mekanlar insan için daha rahat davranabileceği, kendini bedenen ve ruhen rahat hissedebileceği yerlerdir. Ser-dem kafeyi tercih eden insanların önemli bir kısmı hemşerilerinin yeri olması hasebiyle kafede bu rahatlığı bulduklarını (K-1, K-2, K-3, K-4, K-6, K-7, K-9, K-10) ve kendilerini kafeden ziyade bir arkadaş ve sohbet ortamında hissettiklerini düşünmektedir. Örneğin bir katılımcı bu durumu şu şekilde izah etmektedir: *“Ben şahsen bir ticari ortamdan daha öte dostların, arkadaşların, hemşerilerin bulunduğu nezih bir yer olarak görüyorum. İnsanların birbiriyle sohbet ettiği, ülke gündemini tartıştığı, şakalaştığı, stres attığı bir mekan gibi. Ticari bir faaliyet yapıyordur mutlaka ama bizlere baskın olarak o hissiyat verilmiyor. Biz daha çok bir arkadaş ve dost meclisi gibi görüyoruz”* (K-2). Bir diğer katılımcıya göre ise hemşeri derneklerinin yapması gereken işi adeta ser-dem kafe yerine getirmektedir. Derneklerin yeterince etkin işleyememesi neticesinde kafe hemşerilerin düzenli buluşma ve organize olma yerine haline gelmektedir. *“İnsanlar aynı memlekette ve gurbette yaşıyorlar ama onları organize edecek bir ortam yok. Dernekler bu işi esas üstlenmesi lazım ama bizimkiler yeterince bu işi kavrayamıyorlar. Bu sebeple ser-dem Ankara’da bu boşluğu dolduran bir yer. Dernekte çeşitli aktivitelerle buluşması gereken birçok insan burada gelip birbirini görüyor, sohbet ediyor ve vakit geçiriyor”* (K-7).

Katılımcılardan bazıları kafe ile çok güçlü özdeşim kurduğunu ve günün önemli bir bölümünü kafede geçirdiğini ifade etmektedir. Kendileri ile benzer kültüre sahip insanların kafede olması ve kafenin memleketini çağrıştıran simgelere sahip olması tercihlerinde etkili sebep olmaktadır. Bir katılımcı gündelik hayatında kafenin yerinin şu şekilde açıklamaktadır: *“Sosyal hayatımızda önemli bir yer tutuyor. Bazen gelip oturup saatlerce burada duruyoruz. Öğlen gelip akşam veya yatsıda gittiğimiz zamanlar oluyor. Bu da demek oluyor ki burası bir ticari işletmeden çok bizim gibi düşünen insanların bulunduğu sosyalleştiği bir mekan. Ancak ticari bir yönü de daima olacak tabii”* (K-9). Başka bir katılımcıda kafenin kendine has özellikleri ile memleketinden izlenimlere sahip olduğunu ve kafede kendini rahat hissettiğini ifade etmektedir. Yöresel simgelerin kafenin içinde yer alması insanların tercihleri için gerekçe oluşturmaktadır. *“Kafeyi tercih etmemizde birkaç sebep var diyebilirim. Birincisi kafede daha çok Trabzonlu hemşerilerimizin ve arkadaşlarımızın olması önemli bir neden. İkincisi de bizim yöreye ait unsurları bulabiliyoruz. Mesela Akçaabat köfte, kuymak, Hamsiköy sütlaç gibi. Ayrıca sportif müsabakalar canlı yayınlanıyor, onları da haftalık takip ediyoruz”* (K-11). Görüldüğü üzere insanların kafeye düzenli gelmelerinde hemşericilik faktörü ile memlekete dair spesifik özelliklerin varlığı dikkate alınmaktadır.

Hemşericiliğin belirgin yönlerinden bir tanesini de Trabzonspor faktörü oluşturmaktadır. Trabzonlu insanların bir kısmı için adeta bir sivil din²⁰ gibi kabul edilen futbol kulübünün maçlarını izlemek için de kafenin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Trabzonlu insanların maç akşamları mekanda yarattığı coşku ve heyecanda insanlar için cezbedici görünmektedir. *“Trabzonspor’un fanatik bir taraftarı olarak her hafta maçlarda burada mutlaka oluyorum. Güzel bir heyecan oluyor, çünkü hep birlikte, kalabalıkla izliyoruz. Kafe full oluyor adeta. Stres atıyoruz, kimisi bağıırıyor çağırıyor, kimisi hocayı eleştiriyor. Kısacası farklı bir atmosferi yaşıyoruz burada. İşletmenin Trabzonlu olması da bizi rahatlatıyor. Yabancılık çekmeden hareket edebiliyoruz, ona göre davranabiliyoruz”* (K-8). Memleket takımları ülkemizde mikro milliyetçiliğin ve hemşeriliğin belirginleşmesinde bir etken olarak durmaktadır. Bu durum kafeye düzenli şekilde maçları izlemeye gelen bir katılımcının dilinden şöyle açıklanmaktadır: *“Trabzonspor bizim için çok değerli. Onun başarısız olması ve başka takımların ona laf etmesi benim zoruma gidiyor. Benim şehrimin takımı her zaman başarılı olması lazım. Biz de taraftar olarak onların her daim arkasında durmamız gerekiyor. Ankara’da, İstanbul’da ya da başka bir şehirde takımımızı her yerde desteklemeliyiz”* (K-3).

Katılımcılardan bazıları kafenin diğer kafelerden çok farklı bir özelliğinin olmadığını ve standart bir kafe görünümünde olduğunu belirtmiş, tercih sebeplerinin esasen hemşerilik faktörüne bağlı olduğunu söylemişlerdir. Tanıdık insanların burada olması ve birden fazla masayla aynı anda etkileşim kurabilme olanağı sunması bir tercih sebebi haline gelmektedir. *“Kafeyi çok farklı bir özelliği olduğu için tercih etmiyorum. Dediğim gibi bizden bir yer olarak görüyorum ve burada kendimi rahat hissediyorum. Diğer türlü kafe olarak baktığımda herhangi bir kafeye de gidebilirim. Burası da diğer kafeler gibi bir yer. Ancak. Burada birçok ortak*

²⁰ Bknz. Kemal Ataman, *Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din*, (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2014.)

insan veya tanıdık olduğunu düşündüğüm için geliyorum” (K-1). Başka bir katılımcı da bu durumu farklı bir bakış açısıyla dile getirmektedir. Kafenin sürekli bir canlılık içinde olduğu ve mutlaka tanıdık birilerinin orada olabileceğine dikkat çekmektedir. “ Benim evime çok daha yakın kafeler veya sosyal mekanlar var. Fakat boş vakitlerimde çoğunlukla daha uzak olmasına rağmen buraya geliyorum. Kafe olduğu için değil sadece, arkadaşlarımızı veya hemşerilerimizi bulabileceğimiz bir yer diye geliyorum. Gelirken kimseyi aramıyorum kafede olup olmadığını sormak için illaki birileri vardır diye düşünüyorum” (K-10)

Katılımcıların Ser-dem kafe ile ilgili görüşlerine bakıldığında kafenin tercih edilmesinde hemşericiliğe dayalı asabiyenin belirgin rol oynadığı anlaşılmaktadır. İnsanların kafeye gelmelerinde bir ticari işletme olmasından çok bir hemşeri yeri olmasının önemli bir neden olduğu görülmektedir. Kafenin bir toplanma ve memlekete dair görüş alışverişinde bulunma yeri olma özelliğine de sahip olduğu vurgulanmaktadır. Kafenin tandık kişilerin işletiminde olması, belli bir konfor ve rahatlığı sunması ile yabancılık hissettirmemesi gibi sebepler de tercihte etkili olmaktadır.

4.4. Asabiye ve Sosyal Dayanışma Bağına Dair Görüşler

Dayanışma kavramı, toplumsal alanda insanların belli amaçlar doğrultusunda bir araya gelerek oluşturdukları ortaklık veya iş birliği olarak tanımlanabilir. Dayanışmanın bir yerde var olması aynı zamanda sosyal bağlarında güçlü olduğu anlamına gelmektedir.²¹ Sosyal dayanışma çerçevesinde insanların diğer insanlarla birlikte ortak değerler etrafında kümelenerek, bir toplumsal güç meydana getirirler. Bunun neticesinde bireyler daha fazla birbirlerine destek olarak, toplumsal ve siyasal alanda bir caydırıcı güç haline gelebilmektedirler. Asabiyeye dayalı sosyal dayanışmanın Ser-dem kafede tezahür ediş biçimine baktığımızda birçok katılımcı benzer cevaplar vermektedir. Kafenin Trabzonlu insanlar için bir toplanma, dayanışma ve kaynaşma yeri olduğuna dair neredeyse bütün katılımcılarda (K-1, K-2, K-3, K-4, K-5, K-6, K-8, K-9, K-11) fikir birliği vardır. Katılımcılardan sadece iki tanesi tam olarak böyle işlevi olmadığını düşünmektedir. Onlara göre kafenin Trabzon şehrinden insanlarla ağırlıklı olarak dolması bir sosyal dayanışmadan çok sosyal çevre olgusunu beslemektedir. Bir katılımcıya göre sosyal dayanışma ve kaynaşma açısından kafe bir sivil toplum örgütü gibi işlev görmektedir. *“Ankara’da adeta bir dernek lobisi gibi fonksiyona sahip. Trabzonluların bir toplanma noktası olarak duruyor. Güzel bir lokasyonda yeri var. Ankara’nın merkezinde bir yer. Burası açıldıktan sonra biraz daha buluşma adresi haline geldi diyebilirim. Önceden hemşeri derneğimizde yılda ancak üç-dört defa buluşabilirken şimdi burada haftada bir-iki kez buluşma imkanımız oluyor” (K-6). Diğer bir katılımcıya göre ise Ankara’ya ilk defa gelen kimi Trabzon kökenli insanlar bile tanıdık vasıtasıyla ilk önce kafeye getiriliyor. Kafe Ankara’da Trabzon’dan gelen hemşerilerin ağırlanma ve Ankara’daki insanlarla buluşturulma yeri olarak hizmet etmektedir. “İnsanların buluşma, kaynaşma yeri olduğu aşikar zaten. Trabzon’dan hayatında ilk defa çıkıp buraya gelen insan da kafeye getiriliyor mesela, burada birileriyle görüşüyor, görüşmek istiyorsa. Ya da burada yaşayıp da burayı bilen birçok insan için Ser-dem kafe Ankara’da bir buluşma, dayanışma noktası. Kafede genellikle aynı çevreden insanlar bulunuyor. Ortalama kafenin en az %60-70’ini düzenli şekilde Ankara’da yaşayan veya Ankara’ya gelen Trabzon kökenli insanlar oluşturuyor. Bundan dolayı kafede birçok insan birbirini tanıyabiliyor zaten” (K-2).*

Katılımcılardan bazıları kafedeki sosyal dayanışma ve kaynaşmayı mekanın içindeki masalar arasındaki etkileşim ve mobilizasyon ile açıklamaktadır. İnsanların kafede sadece kendi masaları ile ilgilenmedikleri diğer masalarla da diyalog halinde olabildikleri belirtilmektedir. Masalar arası mobilizasyonun fazla olduğu ve insanların kafe içerisinde zamanlarını birden çok masada geçirdikleri anımsatılmaktadır. Bu durumun yaşanmasında hemşeriliğin ve birbirini tanımanın etkili olduğu dile getirilmektedir. Örneğin birkaç katılımcı durumu şu şekilde aktarmaktadır: *“Sosyal dayanışma açısından fonksiyonel bir mekan burası. Kafenin içinde iken bunu yaşıyorsunuz zaten. Oturduğunuz masanın önünde arkasında yanında mutlaka tanıdık memlekette birileri oluyor. Selamlaşıyorsunuz, başkalarının masasına geçiyorsunuz, biraz orda biraz diğer masada biraz bir başka masada vakit geçiriyorsunuz. Bunu başka herhangi bir kafede yapmanız zor. Çünkü kimse kimseyi tanımaz. Hasbelkader denk gelirse öyle selamlaşır insanlar yan masadakiyle” (K-5).*

“Ser-demi tipik bir kafeden ayıran da bu durum bence. Normal kafelerde herkes kendi masasıyla meşguldür çünkü masalar arası etkileşim azdır insanlar çok birbirini tanımaz. Ama buraya düzenli bir kitle ve Trabzon kökenli

²¹ Mehmet Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004), 56-57.

insanlar geldiği için masalar arası etkileşim oldukça fazla. Herkes herkesi tanıyor, birisi geldi mi kafeye üç beş masayla selamlaşarak bir masaya oturuyor. Bazen masalar birleştiriliyor, çok kalabalık olduğunda” (K-9).

“Kafenin içerisinde iki bölüm var. Hem yeme-içme yeri hem de oyun (okey, tavla vb.) bölümü. Bilhassa yeme içme yerinde birçok insan birbirini tanıyabiliyor. Bu durum oyun bölümünde de oluyor ama kısmen daha az oluyor. Orda biraz daha farklı şehirlerden insan olabiliyor. Ancak yeme-içme bölümünün olduğu masalarda çok sayıda tanidik insanı hemen görebiliyorsunuz. Belli insanlar bunlar bizim memleketten olup Ankara’da çeşitli işler veya görevler yapan kişiler. Düzenli geliyorlar mekana ve herkes birbirini tanıdığı için de selamlaşma faslı gerçekleşiyor, yani mekana gelince önce bir masaları geziyorsunuz, sonra bir yere oturuyorsunuz” (K-11).

Katılımcılardan birisine göre kafede hissedilen sıcaklık ve samimiyet insanlar için doğal bir kaynaşma süreci oluşturmaktadır. Arkadaşlarıyla haftalık düzenli olarak kafede vakit geçiren katılımcı için işletmenin müşteri profilinin benzer sınımlı kişilerden oluşması, insanlar için tabii bir kaynaşma süreci meydana getirmektedir. Bir kez selamlaşan veya merhabalaşan insanlar, daha sonra doğal olarak bir kaynaşma sürecine girmektedir. Katılımcıya göre insanların ağırlıklı aynı memleketten ve kültürden olması da bu kaynaşmayı artırmaktadır. *“Kafeye düzenli geliyorum ve oldukça samimi bir ortam görüyorum. Genelde hafta sonları kafede daha çok vakit geçiriyorum. Kafeye gelenler benzer kişiler oluyor, bizim memleketin farklı ilçelerinden insanlar çoğunlukla. İlk geldiğimde daha az kişiyi tanıyordum ama bu sayı günden güne arttı ve her seferinde yeni kişilerle tanışınca ister istemez bir süre sonra kaynaşıyorsun. Çünkü ortak arkadaş çıkıyor, tanidik oluyor, memleketten bir yerden uzaktan akraba çıkıyor derken bir samimiyet gelişiyor.” (K-3).*

Katılımcılardan alınan cevaplara bakıldığında kafenin başkentte yaşayan birçok Trabzonlu için ideal bir dayanışma ve kaynaşma yeri olduğu anlaşılmaktadır. Hemşerilerin düzenli şekilde geldiği ve sosyalleştiği bir mekan olarak, diğer sıradan kafelerden ayrılan bir yönünün olduğuna vurgu yapılmaktadır. Kafeyi insanların tercih etmesinde hemşeri dayanışmasına ev sahipliği yapması, bir aile ortamı gibi görülmesi ve çoklu iletişim imkânı sunması etkili olmaktadır.

4.5. Asabiye ve Sosyal Çevre İlişkisine Dair Görüşler

Bireylerin sosyal hayatlarında birlikte oldukları, zaman geçirdikleri ve ortak etkinlik yaptıkları kişiler ve mekanlar sosyal çevresini yansıtmaktadır. Sosyal çevre bireylerin sosyalleşme ihtiyacının bir gereği olarak tezahür etmektedir. Büyükşehirlerdeki hayatın yoğun akışı içerisinde boş zamanların değerlendirilmesi sürecinde sosyal çevre etkili olmaktadır. Araştırmaya katılanların düşüncelerine göre Ser-dem kafe sosyal çevre edinme bağlamında fonksiyonel bir rol üstlenmektedir. Katılımcıların on tanesi (K-1, K-2, K-3, K-5, K-6, K-7, K-8, K-9, K-10, K-11) kafenin sosyal çevre bağlamında kendilerine önemli kazanımlar sağladığını belirtmektedir. Bir katılımcı ise (K-4) bu konuda net bir kanaatinin henüz olmadığını beyan etmiştir. Sosyal çevre ediniminde kafede ağırlıklı olarak Trabzonlu insanların bulunmasının belirgin bir sebep olduğu ifade edilmektedir. Başkentte siyasi, bürokratik ve iş insanı kişiliklerin fazla olması, kafe ile birçoğunun irtibatlı halde bulunması, sosyal çevre konusunda kafede zaman geçirenlere ciddi bir avantaj sağlamaktadır. Katılımcılardan bir tanesi bu konuyu şöyle açıklamaktadır: *“Sosyal çevre noktasında payı yadsınmaz bir gerçek. Benim Ankara’daki çevremi genişleten önemli adreslerden birisidir burası. Çünkü bilhassa bizim memleketimizden birçok siyasi, bürokrat, iş adamı için uğrak bir yer burası. Ortamda belli bir samimiyet olduğu içinde pek çoğuyla tanışma, görüşme ve kaynaşma imkanı sağlıyorsunuz. Böylece sosyal çevrenizde otomatik olarak genişlemiş oluyor” (K-2).*

Sosyal çevrenin oluşumunda asabiye rolünü bir başka katılımcı Ankara’ya yeni gelen ve ikamet etmeye başlayan insanlar üzerinden değerlendirmektedir. Büyükşehirde sosyal çevre kurma sürecinde asabiye rolüne değinmektedir. Hemşericiliğin bu süreçte bireylere nasıl katkı sağladığı ve onları doğru şekilde yönlendirdiğine dikkat çekmektedir. *“Bilhassa Ankara’ya yeni gelen hemşerilerimiz için güzel bir ortam ve sosyal çevre edinme yeri diyebilirim. Kısa sürede burada memleketinizden birçok yeni insan tanıyabilirsiniz. Hem de önemli pozisyonlarda insanlar, öyle sıradan insanlar değil. Onların tecrübeleri ve çevreleri sayesinde büyükhşehire daha kolay adapte olabilirsiniz. Bir sıkıntınız olduğunda neler yapabileceğinize dair size fikir verebilirler, bu sayede daha kolay çözümler üretebilirsiniz” (K-8).* Başka bir katılımcı da kafede vakit geçirmeye başladıktan sonra sosyal çevresinin belirgin şekilde artmaya başladığını vurgulamaktadır. Ona göre

kafenin Ankara'daki Trabzonlular tarafından daha fazla bilinen bir yer haline getirilmesi gerekmektedir. *"Kafe açılmadan önce tanımadığım birçok insanı burada tanıma imkanı buldum. Gurbette hemşerilerini tanımak ve sosyal çevreni geliştirmek çok faydalı bir şey bence. Bu sayede farklı meslek gruplarından arkadaşlarım oldu. Hafta sonları gelip burada ya maç izliyoruz ya oyun oynuyoruz ya da oturup sohbet ediyoruz. Her birisi ayrı bir keyifli. Benim hayatıma yeni bir heyecan kattı burası. Bana göre burayı daha da tanınabilir hale getirmek gerekir. Ankara'da güzel bir buluşma adresi"* (K-11).

Sosyal çevrenin inşasında hemşerilerin birbirine olan ilgi ve alakası da önemli rol oynamaktadır. Kafe ile uzun süre önce ilişki kurmuş kişilerin nispeten yeni gelen/gelecek kişilere adaptasyon konusunda yardımcı olması ve gerek işletmeciler gerekse diğer hemşerilerle tanıştırmaları da sosyal çevreye olumlu etki yapmaktadır. Bu durum bir katılımcının bakış açısından şu şekilde aktarılmaktadır: *"Benim hem işletmecilerle hem de kafeye uzun süredir var olan bir arkadaşlık ve dostluk hukukum var. Ben istiyorum ki daha fazla insanımız buraya gelsin. Bu nedenle burayı bilmeyen hemşerilerimizi getiriyorum buraya. Zamanla ortama ısınmaya başlıyorlar, yeni insanlarla tanışıyorlar. Sonra ne oluyor benden bağımsız burada bir çevre ediniyorlar. Kaldı ki burada bizim oradan hiç ummadığımız insanları görebiliyorsun. Ser-dem deyip geçmemek lazım"* (K-3).

Katılımcılardan birine göre asabiye doğrultusunda insanların mekanı tercih etmesi ve sosyal çevre gibi önemli bir kazanım elde etmesi mümkün iken, bu durum kafenin ticari potansiyeline aynı olumlulukta yansımamaktadır. Ona göre işletmeye olumlu katkılar sağlaması asabiye ve sosyal çevre ilişkisini daha da güçlendirecektir. Aksi halde işletmenin sürdürülebilirliği açısından sorunlar oluşabilecektir. *"Bu tarz yerlerin olması hemşericilik açısından iyi oluyor, sosyal çevre açısından da elbette. Bir sürü insan bir araya geliyor burada. Ama işletmeci açısından aynı sonucu veriyor mu ona emin değilim. İşletmeye katma değeri olması bu tarz yerleri daha faydalı kılabilir bence. Ancak bu şekilde sadece bir toplanma ve muhabbet yeri oldu mu birçok insan buranın bir ticari işletme olduğunu unutuyor ve oldukça rahat davranarak, burayı bir dernek lokali haline dönüştürüyor. Üstelik burada bir şey yiyip içtiğinde belki hesap vermek dahi aklına gelmeyebiliyor. Ya da burayı bir sohbet ortamı olarak görüp bir-iki çay içip kalkabiliyor, bir işletme olarak buraya biraz daha kazanç getireyim diye düşünmüyor. Bu durumda burası nasıl ayakta kalacak"* (K-6).

Asabiyeye dayalı sosyal çevre bireyleri güdümlü bir sosyalleşmeye de sürükleyebilmektedir. Hemşerilerin sıklıkla kafede bir araya gelmesi, bazen sosyal konuların dışına çıkılarak siyasal konuları da tartışmaları, ülkelerine ve memleketlerine dair meseleleri masaya yatırmaları bireyler açısından merak uyandırıcı olabilmektedir. Örneğin bir katılımcıda bu husus şöyle yer edinmektedir: *"Belli arkadaşlarımızın düzenli geldiği bir yer burası. Sosyal anlamda bizim için iyi vakit geçirdiğimiz bir yer oluyor evet. Lakin biraz da burada siyasetin veya bürokrasinin gündemi konuşulduğu için de insanları cezbediyor bence. Birçok hemşerimiz burada gelip oturup, memlekette ne olup bitiyor konuşmak istiyor. Kim ne yapacak, siyasette kimler yer alacak, bürokrasi nasıl olacak gibi. Yeni kulis haberleri almak istiyor. Buraya normalde gelme niyeti yoksa da bunun için gelebiliyor. Sırf gündemden uzak kalmayayım diye"* (K-10). Bir diğer katılımcı ise sosyal çevreyi edinimini geçmişle mukayese ederek konuyu açıklamaktadır. Geçmişte bu tür mekanların az olduğunu ve hemşerilerle düzenli buluşabildikleri ortamlarının olmadığını belirtmektedir. Kafenin Ankara'da hemşerileri ve aynı kültürün insanlarını bir araya getirerek, çok önemli bir sosyal alan açtığına dikkat çekmektedir. *"Ben çok uzun yıllardır Ankara'da yaşayan biriyim. Eskiden bizim böyle toplanabileceğimiz, birbirimizle buluşabileceğimiz yerler neredeyse yoktu. Herkes dağınık şekilde yaşıyordu bir yerlerde, böyle olunca da kimse kimseyi tanımıyordu. Şimdi burası sayesinde bir araya gelebiliyoruz, daha fazla Trabzonlu insanla tanışabiliyoruz. Zincir şeklinde herkes birilerini buraya getiriyor ve halka genişliyor. Bu bakımdan böyle yerleri ben çok değerli görüyorum. Ankara'da birçok Trabzonlu insan var. Ticarete, siyasette, bürokrasi de ya da başka alanlarda birçoğunu tanımıyorduk. Ama burası sayesinde her geçen gün birilerini tanıyabiliyoruz"* (K-9).

Asabiye ve sosyal çevre ilişkisi bağlamında katılımcıların verdiği yanıtlar göz önüne alındığında kafenin insanlara yeni simalar tanıma ve sosyal çevresini genişletme olanağı sunduğu anlaşılmaktadır. Farklı meslek gruplarından insanları bir araya getiren mekan, zincirleme şekilde insanlar arasındaki diyalogu geliştirmektedir. Böylece her geçen gün kafedeki sosyal hayat ile daha fazla insanı tanıma imkanı sağlanmaktadır. Kafenin bu potansiyeli yakalamasında hemşericilik faktörünün de belirgin olduğu görülmektedir. Yanıtlara bakıldığında sosyal çevre açısından kafenin tercih edilmesinde asabiye önemli rol oynamaktadır.

5. Sonuç

Asabiye ve sosyal çevre/dayanışma bağlamında Ser-dem kafeyi ele aldığımız bu çalışmada, teorik kavramsal çerçeve oluşturulmaya çalışılmış, akabinde de gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde elde edilen bulgular analiz edilmiş ve yorumlanmıştır. Giriş kısmında belirtildiği üzere İbn Haldun'daki asabiye kavramı, sebep ve sonuç asabiyesi olmak üzere iki biçimde ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmanın ağırlık noktasını daha çok sebep asabiyesi meydana getirmiş, hemşericiliğin büyükşehirde sosyal çevre ve dayanışma üzerindeki yansımaları ortaya konulmuştur. Saha çalışması ile ilgili kısımda metropol kentlerde hemşericiliğin ön plana çıkması, hemşericiliğin bir ihtiyaç olarak görülmesi, Ser-dem kafenin işlevi, kafenin sosyal dayanışma ve sosyal çevre açısından önemi başlıkları ele alınmıştır.

Metropol kentlerdeki kültürel, sosyal veya bölgesel çeşitliliğin bireyleri hemşericilik çatısı altında örgütlenmeye ve bir araya gelmeye ittiği anlaşılmıştır. Gurbetteki kozmopolit yapının içinde erimemek adına doğal bir hemşericilik dayanışması oluşturulduğu da gözlenmiştir. Ankara'daki Ser-dem kafenin hemşericilerin buluşması ve sosyalleşmesi açısından önemli bir yere sahip olduğu düşünülmüştür. İnsanların kafeye düzenli gelmesinde Trabzonluluğunun önemli bir neden teşkil ettiği görülmüştür. Trabzon kökenli insanların çoğunlukla bu mekanı tercih etmesinin altında hemşericiliğin, aile ortamı sunmasının, samimiyetin ve güvenin yattığı ifade edilmiştir. Bu düşünceler daha çok sebep asabiyesine işaret etmektedir. Kafenin sosyal dayanışma yeri olarak görülmesi ve sosyal çevre kazanımı noktasında fırsatlar sunması da çok dikkat çekmektedir. Bu durum kafeyi benzer kültürel ve sosyal hayattan insanların buluştuğu ve dayanışma içerisinde olduğu bir yer haline getirmiştir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

- Alatas, Syed Farid. "İbn Khaldun and Contemporary Sociology". *International Sociology*. 21/6. (2006). 782-795.
- Ataman, Kemal. *Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2014.
- Aysoy, Mehmet, "İbn Haldun'da Gelenek Kavramı", *Sosyoloji Dergisi*, 6, (2015), 307.
- Babacan, Mehmet Emin & Yılmaz, İsa. "Modern Dönem Türkiye Toplumunda Asabiyet ve Sosyal Sermaye İlişkisi". *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi* 4/2. (2019). 185-187.
- Batur, Behçet. "İbn Haldun'un Asabiyeti: Bir Kavramın Sosyolojik İzdüşümleri". *S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 46. (2021). 152-161.
- Bozkurt, Veysel. *Değişen Dünyada Sosyoloji*. Bursa: Ekin Yayınları, 2020.
- Çağrıncı, Mustafa. "Asabiyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/453-455. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Dhaouadi, Mahmoud. "İbn Khaldun: The Founding Father of Eastern Sociology", *International Sociology* 5/3. (1990). 319-335.
- Dilthey, Wilhem. *Hermeneutik ve Tin Bilimleri*. çev. Doğan Özlem. İstanbul: Notos Yayınları: 2011.
- Doğan, İsmail. "Asabiye Kuramının Sosyolojik Söylemi ve İslam Dünyası ya da 'İbn Haldun Bir Bilinçsizlik Teorisini Midir?'". *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi* 2/1. (2017). 112-114.
- Erkal, Mustafa vdğr., *Sosyoloji Sözlüğü*. İstanbul: D&R Yayınları, 2017.
- Fitcher, Joseph. *Sosyoloji Nedir?*. çev. Nilgün Çelebi. Ankara: Anı Yayıncılık, 2012.

-
- Göcen, Gülüşan. "İbn Haldun'un Toplum ve İnsan Yaklaşımının Günümüze Düşen İzdüşümleri: Tüketim Toplumu ve Narsist İnsan". *Toplum Bilimleri Dergisi* 7/14. (2013). 182-183.
- Görgün, Tahsin, "İbn Haldun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/8-12.
- Günay, Ünver. "İslam Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü: İbn Haldun". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6. (1986). 80.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2018.
- İbn Haldun. *Devlet*. çev. Osman Arpaçukuru. İstanbul: İlke Yayınları, 2020.
- Kayapınar, Akif. "İbn Haldun'un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım". *İslam Araştırmaları Dergisi* 15. (2006). 83-114.
- Kirman, Mehmet Ali. *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.